

SELİM DERİNGİL • **Denge Oyunu**

SELİM DERİNGİL 19 Ağustos 1951'de Ottawa'da doğdu. İsviçre, Fransa ve İngiltere'de eğitim gördü. 1978'de İngiltere'de University of East Anglia'da doktora derecesini aldı. 1979-2011 arasında Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde ders verdi. ABD, Fransa, İngiltere ve İsrail'de dersler verdi. Yayımlanan ilk kitabı *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*'dır. Ayrıca Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyet tarihi konusunda makaleleri vardır. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji - II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)* (Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, 2002) başlıklı kitabın İngilizcesi olan *The Well - Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, 2001'de "Turkish Studies Association Fuad Köprülü" Ödülü'nü aldı. *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet* 2007'de, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad* 2017'de İletişim Yayınları tarafından yayımlandı. Halen Beyrut'ta Lebanese American University'de (LAU) ders veriyor.

Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994-2012 (13 baskı)

İletişim Yayınları 3373 • Tarih Dizisi 180

ISBN-13: 978-975-05-3596-3

© 2023 İletişim Yayıncılık A.Ş. / I. BASIM

1. Baskı 2023, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Ayasofya'ya kurulan uçaksavar, Eylül 1941

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Yağmur Yıldırım

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadag, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

SELİM DERİNGİL

Denge Oyunu

İkinci Dünya Savaşı'nda
Türkiye'nin Dış Politikası

Roni Margulies'in anısına...

İÇİNDEKİLER

2023 BASKISINA ÖNSÖZ	11
İkinci Dünya Savaşı dış politikasında Osmanlı gölgesi	13
İkinci Dünya Savaşı yıllarında Alman etkisi	17
Türkçülük, Turancılık	22
İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in kitabı ve <i>Denge Oyunu</i>	24
“Savaş dışı” (<i>non belligerent</i>) veya “tarafsızlık” (<i>neutrality</i>) politikaları	26
Tekeli ve İlkin'in Kürt meselesine bakışları	29
Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki dış politikasının kılavuzu olarak İnönü'nün Meclis açılış konuşmaları	30
Türkiye'nin “milli davası”: Hatay	37
İyi Ermeni, kötü Ermeni	40
Toplumsal hafıza ve Türkleştirme politikaları	42
Türkleştirmenin bir parçası olarak vatandaşlıktan çıkarma	46
Mutlak tarafsızlık var mıdır?	48
TÜRKÇE BASIMA ÖNSÖZ	51
BİRİNCİ BÖLÜM	
GİRİŞ	55
İtalya ve Sovyetler'le ilişkiler	63
Basın	64
İngiltere	69

İKİNCİ BÖLÜM

GENEL EKONOMİK DURUM	71
Kurtuluş Savaşı'nda durum	75
Devletçiliğe doğru	77
Savaş ekonomisi ve tarım sorunu	79
Dış etkiler	82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ASKERİ YETERSİZLİK	93
---------------------------------	----

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DIŞ POLİTİKADA ÖNDER KADRO

VE KARAR YETKİSİ	105
İnönü ve Menemenciğlu	112

BEŞİNCİ BÖLÜM

BİR NESLİN TARİHSEL FORMASYONU	129
1908-1918	131
1918-1923	136
Lozan - Son hesaplaşma	141

ALTINCI BÖLÜM

1939	145
1930'Larda Türk-Sovyet ilişkileri	148
Türk-İngiliz müzakereleri	155
Nazi-Sovyet Paktı ve Türk dış politikası üzerindeki etkisi	158
Saracoğlu'nun Moskova ziyareti	171
Türkiye'de savaşa tepkiler	178

YEDİNCİ BÖLÜM

1940	181
Bakû Olayı ve Türk-Sovyet ilişkileri	185
Fransa'nın çöküşü	192
İtalya savaşa giriyor	199
Yunanistan'ın istilası	210

SEKİZİNCİ BÖLÜM

1941	223
Yunanistan'da savaş	226
Türk-Alman Saldırmazlık Antlaşması	234
Almanya'nın Sovyetler'e saldırısı	239
Irak ve Suriye olayları	242

İran'ın işgali.....	248
Krom sorunu.....	253
Turancılık sorunu.....	257

DOKUZUNCU BÖLÜM

1942.....	265
Uzlaşmacı barış.....	268
Almanya'dan silah alımı ve “etkin tarafsızlık”.....	270
Sovyetler konusunda endişeler.....	275
Türkiye'nin “toprak talepleri”.....	282
Savaşta müttefik üstünlüğü.....	285

ONUNCU BÖLÜM

1943.....	291
Kazablanka Konferansı ve “koşulsuz teslimiyet”.....	294
Adana Konferansı.....	296
Askerî müzakereler.....	301
İtalya'nın çöküşü ve Rodos fiyaskosu.....	307
Moskova Konferansı.....	313
Kahire'de Eden-Menemencioglu buluşması.....	318
Eden-Menemencioglu buluşmasının sonuçları.....	321
Tahran Konferansı.....	324
Kahire zirvesi.....	329
Kahire zirvesi sonrası.....	337

ON BİRİNCİ BÖLÜM

1944.....	343
Linnel heyeti Ankara'da.....	346
Krom meselesi yeniden gündemde.....	349
Boğazlar ve transit sorunu.....	352
Almanya ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi.....	358
Savaş sonrası Avrupa düzeninin önem kazanması.....	363

ON İKİNCİ BÖLÜM

1945.....	367
Yalta Konferansı.....	370
19 Mart Sovyet notası ve sonrası.....	373
Potsdam Konferansı.....	375
Sinir harbi, ikinci Sovyet notası, Kars ve Ardahan.....	377
İngiltere ve ABD'nin Sovyetler'le ilişkileri.....	381
Roller değişiyor.....	382

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ.....387

KAYNAKÇA.....397

DİZİN.....409

2023 BASKISINA ÖNSÖZ

Elinizdeki kitap, benim İngiltere’de 1978 yılında savunduğum “Turkish Foreign Policy During the Second World War: an ‘active neutrality’” başlıklı doktora tezimin Türkçe tercümesidir. İlk olarak, 1994 yılında *Denge Oyunu* başlığı altında yayımlandı. O zamanlar tercümesi de tarafımdan yapılmıştı.¹ Bu önsözde kitabımın yeni kaynaklara dayanarak güncellemesini yapmayacağım. Ancak bu önsözü yazarken kendime sorduğum temel soru şudur: Bunca yıl sonra benim vardığım sonucu, yani İnönü Türkiye’sinin savaşa girmeme politikasını temelden saracak yeni bulgular, yeni yaklaşımlar ortaya çıktı mı? Bu sorunun cevabı, bence hâlâ Hayır’dır.

Bu önsözde değineceğim bazı konuları elbette ki tam anlamıyla, hakkını vererek tartışmam mümkün değildir. Ancak, bu önsözde “Bu kitabı bugün yazsaydım neleri dahil ederdim?” sorusuna cevap aramayı denedim. Ayrıca, belki ileride dış politika ile iç politikanın etkileşimi konusunu araştırmak isteyecek araştırmacılara bir nebze katkı olabileceğini düşünüyorum.

1 O zaman kitabın yayına hazırlanmasında çok emeği geçen Sayın Aysen Anadol’a burada bir kez daha teşekkür etmek isterim. Bu önsözün ilk müsveddelerini okuyup çok değerli öneri ve düzeltelerde bulunan Ayhan Aktar’a teşekkür ederim.

İkinci Dünya Savaşı sırasında görev başında olan ve Türkiye'nin dış politikasını belirleyen seçkinlerin zihinlerinde, acaba benim Osmanlı'dan tevarüs edildiğini öne sürdüğüm ve "dış politika felsefesi" olarak tanımlayabileceğim yaklaşımın etkileri sürmüş müdür? Cumhuriyet diplomatlarının içinde büyüdükleri Osmanlı geçmişi savaş yıllarında onlar üzerinde ne denli belirleyici olmuştur? Ayrıca, bugün bu çalışmayı yapacak olsam neyi farklı yazardım? Yeni basıma önsöz hazırlarken ele aldığım konuları bu mercekten bakarak ele aldım.

İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin dış politikası bir özel sağlık sigortasına benzer. Oldukça yüksek prim ödeyerek kendinizi ve/veya ailenizi sigorta ettirirsiniz, aynı zamanda hiç kullanılmak zorunda kalmayacağınızı can-ı gönülden dua edersiniz.

İsmet İnönü Türkiye'sinin 19 Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa ile ve 18 Haziran 1941'de Almanya ile imzaladığı anlaşmalar işte bu türden sigorta poliçeleridir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin dış politikası üzerine tez çalışmamı yaparken tez danışmanım olan Prof. David Barras'ın ilk önerisi TC. Dışişleri Bakanlığı Arşivi'ni birincil kaynak olarak kullanmam oldu. Utana sıkıla maalesef bunun imkânsız olduğunu, zira Dışişleri Arşivinin araştırmacılara kapalı olduğunu belirttim. Bunun üzerine bakanlıktan bunu belirten bir resmî yazı almamı tavsiye etti. Bunun amacı, yarın öbür gün tez savunma aşamasına geldiğimde bu eksikliği resmen açıklayabilmemdi. Bakanlıktan uzun süre cevap alamadım; nihayet birkaç denemeden sonra yazıyı alabildim ve tezimin başına ekledim.

Ne mutlu ki bugün T.C Dış işleri Bakanlığı Arşivi kısmen de olsa tasnif edilmiş ve Cumhuriyet Arşivleri'nin bir alt fonu olarak araştırmaya açıldı. Bu olumlu gelişme ilk meyvelerini de vermeye başladı. Müzeyyen Ezel Ünal'ın *Cumhuriyetin Diplomatu Olmak* kitabı bunun ilk örneklerinden biri olmalıdır.²

2 Müzeyyen Ezel Ünal, *Cumhuriyetin Diplomatu Olmak: Erken Cumhuriyet Dönemi Büyükelçileri Üzerine Prosopografik Bir İnceleme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2023..

İkinci Dünya Savaşı dış politikasında Osmanlı gölgesi

Bu kitabın giriş bölümünde genç Türkiye elitinin bir “dış politika felsefesi” olduğunu savunuyorum. Tezi yazarken 1977 yılında oluşturduğum bu görüşün halen arkasındayım. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin en kıymetli akademisyenlerinden rahmetli Oral Sander'in fikri olan bu kavramı, birlikte önce Ankara'nın meşhur *Piknik* Lokantasında, sonra Mülkiye'deki odasında bir öğleden sonra tartışmıştık. Vardığımız sonuçlar bu kitabın giriş bölümündedir. 1980'lerden sonra araştırma ilgim Cumhuriyet tarihinden Osmanlı tarihine doğru evrildi ve Osmanlı arşivine girdim. Son dönem Osmanlı üzerinde çeşitli konularda yaptığım araştırmalar erken dönem Cumhuriyet elitinin dış politika felsefesinin hangi zihni kaynaklardan, hangi deneyimlerin süzgecinden, hangi aşığılanmalar ve hor görülmelerden geçerek şekillendiği konusunda fikir sahibi olmamı sağladı. Lübnan'da on sene ders verdim ve bu deneyim bana Osmanlı'dan günümüze Orta Doğu coğrafyasında neler kaldığına/kalmadığına dair çok önemli ipuçları sağladı. Örneğin Cebel-i Lübnan sancağının özel statüsünün 1915 yılında kapitülasyonların lağvına bağlı olarak kaldırılması hakkında bir beyanat veren Cemal Paşa, “Bugünden itibaren Lübnan Konya kadar Osmanlıdır” diyordu.³ Gene Cemal Paşa bu konuda İttihatçıların resmî yayımı olan *Hilal* gazetesinde, 1916'da yayınlanan bir makaleye istinaden, Lübnan'daki yeni rejimin kökeninde 1856 Paris Anlaşmasından 1878 Berlin Kongresine kadar uzanan bir süreçte Batılı devletlerin kötü niyetlerine değiniyor ve Lübnan'da uygulanan politikanın adeta bir hesaplaşma olduğunu savunuyordu.⁴ Aslında Cemal Paşa kapitülas-

3 Selim Deringil, *The Ottoman Twilight in the Arab Lands. Turkish Memoirs and Testimonies of the Great War*, Academic Studies Press, Boston, 2019, s. 39. Fahri Rifki Atay'ın, *Zeyindağı* başlıklı anılarından alıntılıadığım bu satır aslında çok farklı bir gerçeği örtmektedir. Lübnan'da bugüne kadar adı nefretle anılan (Arapça lakabı *Al Saffah* yani kan döken) Cemal Paşa 1915 ve 1916 yıllarında 41 Arap milliyetçisini idam ettirmiştir.

4 Ozan Özavcı, *Dangerous Gifts. Imperialism, Security, and Civil Wars in the Levant 1798-1864*, Oxford University Press, Oxford, 2021, s. 358.

yonların lağvedilmesi ile devletin resmî politikası haline gelen yeni çizgiyi yansıtıyordu. *Hilal*'de çıkan makalenin arka planı Bâb-ı Âli Hukuk İstişare Odası'nın belgelerinde görülmektedir. Düvel-i Muazzama'nın sürekli art niyetli davranışları ve Osmanlı devletinin savaş halinde olması, 1856 ve 1878 anlaşmalarını kadük kılmıştı. Lübnan'a gelince, oradaki nizam tümüyle Fransa'nın zorlamasıyla tesis edilen bir nizamdı ve hükümetin kapitülasyonları lağvıyla, "Liva (Cebel-i Lübnan Muhasarrıflığı) bundan böyle İmparatorluğun tüm diğer idari birimleriyle aynı kanunlarla yönetilecekti".⁵

İttihatçıların politikalarının Kemalistler tarafından resmî olarak reddedilmiş olmasına rağmen, geçmişin onların zihinlerinde bıraktığı tortular ve devamlılık duygusu kolayca silinemezdi.⁶

Benim tüm araştırmalarımda gördüğüm, İstanbul'da devlet içinde devlet olan Büyük Devletlerin büyük elçilerinden tutunuz da, Lübnan gibi ücra bir imparatorluk köşesindeki konsolosların Osmanlı memurlarına karşı küstahça davranışlarına kadar genel bir hor görülme ve aşağılanma birikimi söz konusudur.

Aynı coğrafyada 1936'da yaşanan ve Türkiye'nin "milli davası" ilan edilen Hatay davası sırasında Türkiye'nin Beyrut Başkonsolosu Feridun Cemal Erkin'in anılarında şu satırları okuyoruz:

[En] kutsal hakları ayaklar altına alınabilen Osmanlı İmparatorluğu ile, bütün haklarını aramasını bilen, bu uğurda gerekince, cihanın en büyük devletleriyle boy ölçüşen, onlara meydan okuyan ve nihayet, nispeten küçük bir memurunu, büyük bir devletin anlaşmalar alanında uygulamalarını ve icratını araştırmaya göndermek gücünü kazanmış olan Cumhuriyet'imiz arasında göğsümü iftiharla kabartan mukayese...

5 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Hariciye Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO). 65/10. 14 Ekim 1916.

6 Bu konuda halen en güvenilir çalışma için bkz. Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, çev. Nüzhet Salihoglu, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987 [İletişim Yayınları, 11. baskı, 2021].

Fransız manda memurlarının, kendilerini kabahatsiz göstermek için etrafımda sarf ettikleri çabayı hiçbir zaman unutamayacağım.⁷

Ancak, Kurtuluş Savaşı'ndan zaferle çıkan ve sonra bu zaferi Lozan anlaşmasıyla taçlandıran Cumhuriyet elitlerinin de bir tür “kibir sarhoşluğuna” kapıldıklarını söylemek mümkün. Bu konuda haksız da sayılmazlardı zira Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkan devletlerin arasında ona dayatılan “cezalandırma anlaşmasını”, yani Sèvres Antlaşmasını, ilk çöpe atan ülke Türkiye idi. Bu kadrolara göre İkinci Dünya Savaşı Batılı devletlerin kendi çelişkileri sonucu kendi başlarına açtıkları bir bela idi ve Türkiye'nin bu belaya kesinlikle bulaşmaması gerekiyordu. Türk dışışleri felsefesine göre Türkiye'nin hiçbir tarafa minnet borcu veya dostluk yükümlülüğü yoktu. Müzeyyen Ünal'ın ifadesiyle: “İmparatorlukla Cumhuriyet arasında bir süreklilik olduğu/olabileceği argümanı erken Cumhuriyet dönemi elitlerini kesin biçimde çok rahatsız ederdi. Çünkü imparatorluktan sonra ortaya çıkan ulus-devletin kimlik sorununun temelinde ‘Osmanlı'nın ötekileştirilmesi’ ve bu uzun geçmişin tamamen reddedilmesi vardı; yani yeni Türkiye'nin esas öteki imgesi mazi idi”. Ancak gene de genç cumhuriyet diplomatlarının bilgi ve birikimi büyük ölçüde Osmanlı hariciyesinden gelen elemanların, hatta bazısının zorla, Ankara'nın dışışleri kadrolarına katılmalarıyla sağlanacaktır. Gene Ünal'ın ifadesiyle, “[Cumhuriyet diplomasisi] kimliğini Avrupa tarafından hor ve geri görülmüş İmparatorluk'la tam bir zıtlık söylemi üzerine inşa etti”.⁸ Yıllar önce benim “dış politika felsefesi” olarak tanımladığım kavram aslında tam olarak da bu birikimi dile getirmektedir.

Son yıllarda yaptığım çalışmamın konusu, Osmanlı'nın son günlerinde Arap vilayetlerinde çöküşü yaşayan tanıkların anıdır. Kitabımda anılarını kullandığım beş kişiden dördü Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra önemli yerlere geleceklerdir;

7 Ünal, *Cumhuriyetin Diplomatı Olmak*, s. 264.

8 A.g.e., s. 235-242 ve 298.